

ISSN 2218-4783

**AZƏRBAYCAN
MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAHXÇIVAN BÖLMƏSİ**

**НАХЧЫВАНСКОЕ
ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**

**AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES
NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE**

XƏVƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

**ИЗВЕСТИЯ
СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**PROCEEDINGS
THE SERIES OF SOCIAL AND
HUMANITIES SCIENCES**

2018, № 3

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK PARLAMENTLİ RESPUBLİKA

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünyəvi təməl üzərində qurulan parlamentli respublika kimi təhlil edilmiş, hakimiyyətin hər üç qolunun yaradılması göstərilmiş, hökumətin, eləcə də koalision hökumətin, parlamentin tərkibi və fəaliyyəti araşdırılmış, ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizəsi verilmiş, müstəqilliyin tanınması istiqamətindəki çalışmaları əsaslandırılmışdır.

Sonda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olması göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlamentli respublika, demokratik respublika, Milli Şura, koalision hökuməti.*

Müsəlman Şərqudə ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından 100 il keçir. Cümhuriyyətin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 16 may 2017-ci il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamda deyilir: “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi...” [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 yanvar 2018-ci il tarixli başqa bir Sərəncamı ilə 2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilmişdir [7, 2018, 11 yanvar].

Bir əsr bundan əvvəl yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın tarixində mühüm bir hadisə idi. Çünki əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşayan xalqımız nəhayət ki, öz müstəqil dövlətinə sahib olmuş, xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa edərək, dövrə xas dövlət təsisatlarının formalaşdırılmasına, hakimiyyətin hər üç qolunun-qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasına nail olmuşdu. Müsəlman Şərqudə, türk aləmində ilk dəfə olaraq dünyəvi, parlamentli müstəqil demokratik respublika yaranmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün Türk və Müsəlman dünyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk Türk dövləti idi.

Müsəlman Şərqudə ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan ərazisində yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində – XIX əsrin sonu və XX əsrin əv-

vəllərində milli müstəqillik və azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl nümayəndələri, mütəfəkkir adamları və ziyahıları xalqımızın milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsini yaymış və bunların yekunu olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxartmışdır.

1918-ci ilin yanvarında Sovet hökuməti Rusiya Müəssislər Məclisini qovduqdan sonra Cənubi Qafqazdan seçilən deputatlar Tiflisdə toplanaraq Zaqafqaziya Seymini, aprel ayında isə Zaqafqaziya Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin fraksiyalar arasında mübarizə Seymin dağılmasına və respublikanın süqutuna gətirib çıxardı. Respublikanın süqutu və Seymdə təmsil olunan xalqların öz müstəqil dövlətlərini yaratması tarixi zərurətə çevrildi.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirərək Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü və özünü Müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-də keçirilən birinci iclasında Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi qərara alındı və 6 bənddən ibarət İstiqlaliyyət Bəyannaməsi qəbul edildi. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi: “Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrində yerləşən Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlət olmaqla ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birləşmə üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacaq, ölkə daxilindəki bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verəcək, onların inkişafına şərait yaradacaqdır...” [2, s. 27].

İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin verildiyi elə həmin gündə Milli Şuranın tapşırığı ilə F.Xoyskinin başçılığı ilə 9 nəfərdən ibarət Cümhuriyyətin ilk hökumət kabineti təşkil edildi.

Azərbaycan Milli hökumətinin ilk böyük uğuru 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsinin bağlanması oldu. Bu müqavilə əsasında Osmanlı imperatorluğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıyan ilk dövlət oldu. Batum müqaviləsinin IV maddəsi yeni yaranmış dövlətimiz üçün həyati əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan Milli Şurası və Milli hökuməti iyun ayının 16-da (1918) Tiflisdən Gəncəyə köçdü və sentyabrın 15-dək burada fəaliyyət göstərdi. Bakı şəhəri S.Şaumyan başda olmaqla bolşevik-daşnak qüvvələrin ixtiyarında idi. İyun ayının 17-də Milli Şura səlahiyyətlərini yeni qurulan Müvəqqəti hökumətə verdi. İkinci hökumət kabinetinin əsas vəzifəsi hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisinə yaymaq və Bakı şəhərini düşmənlərdən azad etməkdən ibarət idi.

F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Milli hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyunun 19-da Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarla üzərində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir edilmiş qırmızı bayraq Cümhuriyyətin Dövlət Bayrağı təsdiq edildi. Noyabr ayının 9-da bayraq mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlardan ibarət yeni Dövlət Bayrağı ilə əvəz olundu. İyunun 26-da milli ordu yaradılmağa başlandı [9, s. 356].

İyul ayının 15-də Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Hökumətin 1918-ci il 11 avqust tarixi fərmanı ilə “Ümumi hərbi səfərbərlik” haqqında qanun qəbul edildi. 19 yaşından 24 yaşınadək müsəlman gənclər ordu sıralarına çağırıldı. Sentyabrın 1-də hərbi nazirlik yaradıldı. Baş nazir F.Xoyski eyni zamanda hərbi nazir oldu. General Səməd ağa Mehmandarov isə nazir müavini təyin edildi.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri Gəncə üzərinə qoşun yeridib onu tutmaq istədilər. İyunun 27-dən iyulun 1-dək Göyçay yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Ba-

kı XKS-nin qoşunları darmadağın edildi. Bu məğlubiyyət Bakı XKS-nin süqutunu sürətləndirdi. Bolşeviklərlə düşmən mövqedə dayanan eser-mənşeviklər daşnaklarla ittifaqa girərək avqustun 1-də [9, s. 166]. “Mərkəzi Xəzər hökuməti” adlandırılan mürtəce bir hakimiyyət orqanı yaratdılar. “Mərkəzi Xəzər hökuməti” də anti-Azərbaycan siyasəti yeridirdi. İngilislərin Bakıya çağırılması da bu hökuməti xilas edə bilmədi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan könüllü hərbi dəstəsi Bakını düşməndən azad etdi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti tam heyətdə Bakıya köçdü. Beləliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əsl paytaxtda qərarlaşdı.

1918-ci ilin noyabrın 16-da fəaliyyətini bərpa edən Milli Şura noyabrın 19-da Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi [2, s. 32]. Bu qanuna görə Parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi ki, bunun 80-i müsəlman türklər, 21 yer ermənilər, 10 yer ruslar, 5 yer həmkarlar ittifaqı komitəsi, milli azlıqların isə hərəsinə 1 yer ayrılmışdır [2, s. 33]. Azərbaycan Cümhuriyyəti Türk Müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq qadınlara seçib-seçilmək hüququ vermişdi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də keçirildi. Hüquqşünas və tanınmış siyasi xadim Ə.Topçubaşov Azərbaycan Parlamentinin sədri, H.Ağayev isə onun müavini seçildi. İlk Azərbaycan Parlamenti öz dövrünün demokratik əsaslarda təşkil edilmiş ali qanunverici orqanı idi. Azərbaycanda yaşayan bütün millət və azsaylı xalqlar bu parlamentdə təmsil edilmişdir. Parlamentdə 11 partiya, fraksiya və qrup təmsil edilmişdi. Parlamentin 17 aylıq fəaliyyəti dövründə 156-a yaxın iclası keçirilmiş, 270-dən çox məsələ müzakirə edilmişdi [5, s. 18]. Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarlar ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski 14 nəfərdən ibarət yeni koalisiya hökumətin tərkibini parlamentə təqdim etdi. “Slavyan-Rus Cəmiyyəti”nə 3, ermənilərə isə 2 nazir vəzifəsi təklif olundu. Sonuncular nazir vəzifəsindən imtina etdi. Dekabrın 28-də general Tomson bəyanat verərək bu hökuməti müdafiə etdi [9, s. 179]. İngilislər özlərinin nəzarəti altında olan sahələri milli hökumətin ixtiyarına verdi. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğu ləğv edildi. Onlar avqustun axırlarınadək Azərbaycan ərazisini bütünlüklə tərk etdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin IV və V hökumət kabinetinə (14 mart 1919-1 aprel 1920) “Müsavat partiyasının liderlərindən biri Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox çətin və mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın ümumi ərazisi 113,9 min kv. km-ə çatırdı ki, burada 3,3 milyon nəfərə yaxın əhali yaşayırdı. Mübahisəsiz ərazisinin sahəsi 97,3 min kv. km, qonşu Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli sayılan ərazisi isə 16,6 min kv. km idi [8, s. 461]. “Böyük Ermənistan” arzusu ilə yaşayan ermənilərin təcavüz hədəfində Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvan torpaqları idi.

Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı erməni təcavüzündən qorumaq və bu bölgədə qayda-qanun yaratmaq üçün 1919-cu il yanvarın 15-də Qarabağ general qubernatorluğu yaratdı [10, s. 112]. Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları general qubernatorluğun tərkibinə daxil edildi. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. X.Sultanovun qətiyyətli tədbirləri nəticəsində Andronikin və digər daşnak qüvvələrinin Qarabağa quldur basqınlarına son qoyuldu və separatçı qüvvələr buradan çıxarıldı. Qarabağda və onun dağlıq hissəsində Azərbaycanın suveren hüquqları təmin olundu.

Ermənistan Respublikası yaranan kimi ermənilər onlara yaxınlıqda yerləşən Naxçıvan torpaqlarına təcavüzə başladılar. Naxçıvan əhalisi regionun Azərbaycanın tərkib

hissəsi kimi qorunub saxlanması üçün inadla mübarizə aparırdı. Bölgənin azərbaycanlı əhalisi özünü və torpağını qorumaq üçün hələ ki, güclü dövlət idarələrinə və nizami hərbi qüvvələrə malik deyildi. Müsəlman əhali daşnaklarının hücumlarına lazımi cavab verirdilər. Milli vətənpərvər qüvvələr Naxçıvan bölgəsini erməni təcavüzündən qorumaq üçün 1918-ci ilin noyabrın 18-də Araz-Türk Respublikasını yaratdılar. Bu respublikanın ərazisi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad və Sürməli qəzalarını, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərli, Vedibasar, Mehri və b. bölgələri əhatə edirdi. Sahəsi 8,7 min kv. km, əhalisi isə 1 milyon nəfərə yaxın idi. Nazirlər Şurasının sədri Əmir bəy Nərimanbəyov, respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Araz-Türk Respublikası Naxçıvanın daşnak hücumlarından qorunmasında mühüm rol oynadı və Azərbaycanla birləşmək üçün yollar axtarırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanı qorumaq üçün imkanı daxilində köməklik edir, danışıqlar aparırdı. Naxçıvana siyasi dəstək verir, hərbi, iqtisadi və mədəni cəhətdən yardımlar edirdi. Naxçıvan məsələsi bir neçə dəfə Azərbaycan Parlamentində müzakirə edilmiş, erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər görülmüşdür. 1919-cu ilin dövlət büdcəsində Bakı-Culfa dəmir yolunun çəkilməsi üçün vəsait ayrılmış, dəfələrlə pul vəsaiti göndərilmiş, hərbiçiləri təlim üçün ayırmış, Qarabağ general qubernatorluğu tərkibində Naxçıvan məsələləri üçün müvəkkil təyin edilmişdir. Naxçıvanın Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə vermək istəyən ingilis və amerikalılarla danışıqlar aparmış, kəskin etirazlarını bildirmişlər. Cümhuriyyət hökuməti Naxçıvanda öz suveren hüquqlarını və hakimiyyətini qəti şəkildə bərqərar etmək üçün 1919-cu il fevralın 28-də Araz-Türk Respublikasının yerində Naxçıvan general qubernatorluğu yaratdı [10, s. 96]. Əvvəlcə Bəhram xan Naxçıvanski, sonra isə Əliyar bəy Haşimbəyov və Səməd bəy Cəmillinski general-qubernator təyin edildilər.

Azərbaycan hökuməti Naxçıvan əhalisinin iradəsini ifadə edərək qəti surətdə bildirdi ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və bu ölkə milli hakimiyyət orqanları tərəfindən idarə olunacaqdır.

Beləliklə, erməni daşnaklarının Naxçıvan torpağını zorla Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitlə üzləşsə də ölkənin sosial-iqtisadi həyatı, milli-mədəni quruculuq sahələri ilə bağlı çoxsaylı işlər həyata keçirmişdir. Gömrük xidməti yaradılmış, azad ticarətə şərait yaratmış, neft sənayesini dirçəltmək üçün əks-milliləşdirmə tədbirlərinə əl atmış, xarici şirkətlərlə sazişlər bağlanmış, maliyyə siyasətini həyata keçirmişdi. Bakı bonu adlandırılan milli pul vahidini dövrüyyəyə buraxmış, sosial siyasətlə bağlı proqram hazırlayıb tətbiq etmişdi və s.

Eyni ilə bu dəyişiklikləri mədəni-quruculuq sahəsində də uğurla yerinə yetirmişdi. Təhsil müəssisələri milliləşdirildi, Azərbaycan dili məktəblərdə məcburi fənn kimi tətbiq edildi, bir sıra yer adları dəyişdirildi, “Rusiya tarixi” əvəzinə “Türk xalqlarının tarixi” fənni tədris edilməyə başlandı, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürüldü, Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı, ali təhsilli milli kadrların hazırlanmasına başlanıldı, 100 nəfər azərbaycanlı gənc xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün göndərildi, milli kitabxana açıldı, Azərbaycan Teleqraf Agentliyi, Azərbaycan radiosu, Azərbaycan Dövlət Türk Opera Dram Teatrı yaradıldı və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında dayanan ən vacib vəzifə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin tanınması idi. Bunun üçün Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinin müzakirə edildiyi Paris konfransına sülh nümayəndə heyətinin göndərilməsi idi. Paris Sülh Konfransı 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər fa-

silələrlə davam edib. Konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak etsə də, dünyanın taleyini əsasən “böyük dördlük” – ABŞ prezidenti V. Vilson, Britaniyanın baş naziri L. Corc, Fransanın baş naziri J. Klemanso və İtaliyanın baş naziri V. Orlando həll edirdi. Sülh nümayəndə heyətinə sədr Ə. Topçubaşov, üzvlər isə Məmməd Həsən Hacınski, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Məhərrəmov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Miryaqub Mir-mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyov daxil idi. Ə. Ağayev gedə bilmədiyindən onu Abbas bəy Atamalıbəyov əvəz etmişdi. Nümayəndə heyəti çox gec-may ayının əvvəlində Parisə gəlib çıxıb bilməmişdi. Əsas məqsəd Paris sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti 1919-cu il may ayının 28-də ABŞ prezidenti Vurdo Vilson tərəfindən qəbul edildi. Qafqaz üçün Rusiya təhlükəsinin getdikcə artdığı bir şəraitdə İngiltərənin xarici işlər naziri lord Kerzonun təklifi ilə 1920-ci il yanvar ayının 11-də sülh konfransı tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı [8, s. 486]. Bu münasibətlə yanvar ayının 14-ü Azərbaycanda qeyri-ış günü elan olundu, həmin gün Bakıda bayram şənlikləri və hərbi parad keçirildi.

Erməni daşnaklarının vasitəçiliyi, Sovet Rusiyasının hərbi müdafiəsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal olundu. Azərbaycan Parlamenti aprel ayının 27-də rus ordusunun təzyiqləri altında hakimiyyətin Azərbaycan müsəlman kommunistlərinə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğursuz sonluğa baxmayaraq, xalqımızın tarixində mühüm rol oynadı. Cümhuriyyətin yaranması ilə Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində itirdiyi dövlətçiliyi yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranışı bütün Müsəlman Türk Dünyası üçün çox əlamətdar hadisə idi. Çünki Azərbaycan dövləti Qərb ölkələri tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan ilk türk və müsəlman respublikası idi.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti xalqımızın tarixində və taleyində mühüm hadisə idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa vaxtda öz hökuməti, parlamenti, milli ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya, beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının qanunauyğun nəticəsi kimi yaranmış, xalqımızın demokratik ənənələrinin qanuni varisi kimi formalaşmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlətçiliyimizin tarixi nailiyyəti idi. O, Azərbaycan xalqının əzəli arzusu olan müstəqilliyin gələcəkdə gerçəkləşməsi üçün zəngin ənənələr və möhkəm mənəvi zəmin verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkəmizin və xalqımızın tarixində və taleyində oynadığı tarixi roldan bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: **“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi. O, bütün dövlətçilik göstəricilərinə və prinsiplərinə görə Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə, habelə qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunu artırdı”.**

Təəssüf ki, aprel işğalı nəticəsində yaranmış tarixi şərait xalqımıza istiqlal mücahdiləsini sonadək davam etdirməyə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sü-

qut etsə də, onun şüurlara aşılaraq olduğu müstəqillik ideyaları bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımızın yaddaşından heç vaxt silinmədi. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsil-dən-nəslə ötürdü. 70 il Azərbaycan xalqı Sovet İttifaqının tərkibində yaşasa da müstəqil olmaq arzularından imtina etmədi, müstəqil olmasa da inkişafa nail oldu. Xüsusilə 1970-1980-ci illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan sürətlə inkişaf etdi, həm iqtisadi, həm sosial sahədə böyük uğurlar qazandı. Görkəmli dövlət xadiminin rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş tədbirlər ölkəmizin müstəqillik uğrunda mübarizəsinə real hüquqi-siyasi və iqtisadi əsaslar yaratdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasının həyata keçiriləcəyinə öz varlığı kimi inanır və həmin vaxtın yaxınlaşmasını aydın görərək bu istiqamətdə müdriklə, böyük ustalqla iş aparırdı. Onun müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması istiqamətində apardığı iş xalqımızın uzun illər qəlbində yaşatdığı azadlıq ideyalarını daha da gücləndirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşadığı illər, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetində bu görkəmli dövlət xadiminin sədrliyi və təşəbbüsü ilə “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət rəmzləri haqqında” tarixi qərarlar qəbul olundu. Həmin qərarlara əsasən, müstəqilliyimizin əsas atributlarından olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qəbul olundu və bu bayraq ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin iclas zalında qaldırıldı. Sovet imperiyasının mövcudluğu dövründə bu cür qərarların qəbul edilməsi olduqca müdrik, cəsarətli və uzaqgörən bir addım idi.

1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi. Lakin bu dövrdə öz müstəqilliyini bəyan edən Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsinin qarşısının alınması üçün bəzi xarici qüvvələr və daxildə olan imperiyapərəst ünsürlər böyük maneələr və problemlər yaratmağa başladılar. Ermənistanın əsassız torpaq iddiası ilə bağlı Azərbaycana hərbi təcavüzü, separatçı qüvvələrin baş qaldırması, daxildə müxtəlif təxribatlar törədilməsi ölkədə mürəkkəb vəziyyət yaratdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 90-cı illər vəziyyətindən bəhs edərkən demişdir: **“Bütün tarix boyu xalqımızın müstəqillik arzusu ilə yanaşı, bu istəyə qarşı həyata keçirilmiş faciə və soyqırımı hadisələri də heyramiz şəkildə təkrar olunmuşdur. Xalqımızın bəxti onda gətirmişdir ki, ötən əsrin sonlarında nail olduğumuz ikinci dövlət müstəqilliyi üçün real təhlükə yarandıq bir dövrdə Heydər Əliyev kimi qüdrətli şəxsiyyət yenidən ali hakimiyyətə qayıtmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə başlanan milli dövlətçiliyi arzudan reallığa çevirmişdir”** [6, s. 347].

1993-cü ildə 1920-ci ildəki tarixin təkrar olunmaması, müstəqilliyin itirilməməsi üçün xalqımız ümummilli lider Heydər Əliyevi Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə dəvət etdi. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi kurs, strateji xətt Azərbaycanı xilas etdi, onu müasir, müstəqil və güclü dövlətə çevirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Xalq Cümhuriyyətinin əsl qiymətini vermiş, ölkəmizin dövlətçilik tarixində onun rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, cümhuriyyətin xalqımızın azadlıq və müstəqillik arzularını daha da gücləndirdiyini bildirmişdir. Ümummilli lider Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışdığı dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyi ilk dəfə Naxçıvanda qeyd olunmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin ikinci dövründə Xalq Cümhuriyyətinin əsl tarixinin, cümhuriyyət xadimlərinin həyat və fəaliyyətinin, siyasi irsinin öyrənilməsi, şərəfli tarixinin yazılması, bu tarixin bütün yönəri ilə müasir nəsillərə çatdırılması, cümhuriyyət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi kimi məsələlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmış, onun memarı, qurucusu və xilaskarı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qorumağı və möhkəmləndirməyi bacarmış, dövlətçiliyin qorunması üçün qətiyyətli tədbirlər görülmüş, Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi və dönməz etmişdir. Dahi şəxsiyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası arasında varislik əlaqəsini təmin etmişdir.

Heydər Əliyev siyasi kursu Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətli və ardıcıl surətdə həyata keçirilir. Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsi olan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti bu gün də müntəzəm öyrənilir, bu ideyaların inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün ciddi işlər görülür. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85 illiyi, habelə 90 illiyi münasibətilə xalqa etdiyi müraciətlərdə, keçirdiyi rəsmi qəbullarda cümhuriyyət tarixinə yüksək qiymət vermiş, bu tarixin heç vaxt unudulmayacağını, müstəqillik ideyalarının əbədi yaşayacağını dəfələrlə bildirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamı və 2018-ci ilin ölkəmizdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ili elan olunması varislik ənənələrinə və müstəqil dövlət ideyalarına sədaqətin əyani ifadəsidir. Prezident İlham Əliyev demişdir: **“Yüz il bundan əvvəl müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika yaranmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu respublikanı Azərbaycan xalqı yaradıb və bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirib ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır, istedadlı xalqdır, azad xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və iki il ərzində fəaliyyəti tarixi hadisə idi. Azərbaycan o ölkədir ki, hələ yüz il bundan əvvəl ən ulvi demokratik dəyərləri nəinki bəyan edib, öz praktiki fəaliyyətində onları təmin edib. Bugünkü Azərbaycan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik dəyərlərinə sadıq olmasının bariz nümunəsidir”**.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 fevral 2017-ci il. “Azərbaycan” qəz., 16.05.2017.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı, 2005, 472 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Baş məsləhətçi Vasif Talıbov / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 384 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyi münasibəti ilə keçirilən tədbirdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 536 s.
7. “Azərbaycan” qəz.

8. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, V c. 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
9. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
10. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
11. "Müstəqil Azərbaycanın genişmiqyaslı nailiyyətləri digər ölkələr üçün mükəmməl nümunədir". 28 may Respublika günü münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. 26.05.2017. "Azərbaycan" qəzeti, 27.05.2017.
12. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı: Adiloğlu, 2005, 88 s.

Исмаил Гаджиев

ПЕРВАЯ ПАРЛАМЕНТСКАЯ РЕСПУБЛИКА НА МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ

В статье Азербайджанская Демократическая Республика исследована как парламентская республика, построенная на светской основе, показано создание всех трёх ветвей власти, исследованы состав и деятельность коалиционной власти и парламента, показана борьба за территориальную целостность, обоснованы работы в направлении признания независимости.

В конце сказано, что независимая Азербайджанская Республика является преемником Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, парламентская республика, демократическая республика, Национальный Совет, коалиционная власть.*

Ismayil Hajiyev

THE FIRST PARLIAMENTARY REPUBLIC IN THE MUSLIM EAST

In the article the Azerbaijan People's Republic is analyzed as the parliamentary republic based on secular foundation and formation of the three branches of the government is shown. The content and activity of the government, as well as coalition government, parliament are explored, its struggle for the territorial integrity and operations in the direction of recognition of the independence are alleged.

In the end the Republic of Azerbaijan is shown to be the successor of the Azerbaijan People's Republic.

Keywords: *Azerbaijan People's Republic, parliamentary republic, democratic republic, National Council, coalition government.*